

Editör BASKIN ORAN
Türk Dış Politikası • CİLT II

İletişim Yayınları 766 • Araştırma-İnceleme Dizisi 119
ISBN-13: 978-975-05-0002-2 • ISBN-13: 978-975-05-0000-8 (Tk. No.)
© 2001 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1-15. BASKI 2001-2015, İstanbul
16. BASKI 2018, İstanbul

KAPAK Utku Lomlu
SAYFA DÜZENİ Hüsnü Abbas
UYGULAMA Suat Aysu
DİZİN Kerem Ünüvar / Hasan Deniz
BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11
Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46
CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935
Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak,
Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

Editor: BASKIN ORAN

Türk Dış Politikası

KURTULUŞ SAVAŞINDAN BUGÜNE
OLGULAR, BELGELER, YORUMLAR

(Cilt II • 1980-2001)

Bölüm Yazarları

(alfabetik sırayla)

ATAY AKDEVELİOĞLU, BASKIN ORAN, ÇAĞRI ERHAN, EREL TELLAL,
GÖKÇEN ALPKAYA, İLHAN UZGEL, KUDRET ÖZERSAY, MELEK FIRAT,
MUSTAFA AYDIN, ÖMER KÜRKÇÜOĞLU, SANEM BAYKAL, TUĞRUL ARAT

FUNDA KESKİN (Uluslararası Hukuk Kutuları), HİKMET ULUĞBAY (İktisat Tabloları)

ÇAĞRI ERHAN (Proje Sekreteri), ERDEM DENK (Proje Sekreter Yrd.)

iletişim

Bu yapıt,

**Başbakanlık
Tanıtma Fonu Kurulu**

ve

**T.C.
Kültür Bakanlığı'nın**

"Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşunun 700. Yılı Kutlama Etkinlikleri"
bağlamında sağladıkları maddi katkılarla gerçekleştirilmiştir.

Yapıta dipnot verilirken şu örnekten yararlanılması önerilir:

Örneğin: Melek Fırat, "1919-1923 Yunanistan'la İlişkiler", Baskın Oran (ed.),
Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,
cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. ...

Kutulara dipnot verilirken şu örnekten yararlanılması önerilir:

Örneğin: Atay Akdevelioğlu, İran İslam İnkılabı kutusu, Baskın Oran (ed.),
Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar,
cilt I, 6. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2002, s. ...

Haritalar ve Şemalar: Fahri Karagözoğlu

Görsel malzemenin hazırlanmasına katkıda bulunanlar:

Burcu Göğüş, Elçin Aktoprak, Meltem Göçer, Mete Yılmaz, Mustafa Kılıç,
Selim Çamalan, Torgay Doğan, Tuba Aslançan, Uğur Birdal, Zeynep Karagözoğlu

Kısa İçindekiler*

1980-90: Batı Bloku Ekseninde Türkiye - 2	7
Dönemin Bilançosu	9
ABD ve NATO'yla İlişkiler.....	34
Avrupa Topluluklarıyla İlişkiler.....	83
Yunanistan'la İlişkiler.....	102
Orta Doğu'yla İlişkiler.....	124
SSCB'yle İlişkiler	158
Balkanlarla İlişkiler.....	167
Boğazlar Konusu.....	182
İnsan Hakları Konusu.....	188
1990-2001: Küreselleşme Ekseninde Türkiye	201
Dönemin Bilançosu	203
ABD ve NATO'yla İlişkiler.....	243
AB'yle İlişkiler.....	326
Kafkasya ve Orta Asya'yla İlişkiler.....	366
Yunanistan'la İlişkiler.....	440
Balkanlarla İlişkiler.....	481
İnsan Hakları Konusu.....	524

(*) Ayrıntılı İçindekiler cildin sonundadır.

<i>Rusya'yla İlişkiler</i>	540
<i>Orta Doğu'yla İlişkiler</i>	551
<i>Boğazlar Konusu</i>	587
Kutular ve Yazarları (Cilt II)	601
Haritalar (Cilt II)	605
Tablolar ve Şemalar (Cilt II)	605
Yapıta Katkıda Bulunanlar	607
Dizin (Cilt II)	609
Ayrıntılı İçindekiler (Cilt II)	625

1980-1990

*Batı Bloku
Ekseninde Türkiye-2*

Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve
Başbakan Turgut Özal

Dönemin Bilançosu

Dönemin Yönetimi

Cumhurbaşkanları	Hükümetler	Dışişleri Bakanları	Dışişleri Genel Sekr./ Müsteşarları
Fahri Korutürk (06 Nisan 1973 - 06 Nisan 1980)	VI. S. Demirel Hükümeti - AP (12 Kasım 1979 - 12 Eylül 1980)	Hayrettin Erkmen (12 Kasım 1979 - 05 Eylül 1980)	Özdemir Yiğit (06 Temmuz 1979 - 27 Ağustos 1980)
Kenan Evren (12 Eylül 1980 - 09 Kasım 1982 Devlet Başkanı; 09 Kasım 1982- 09 Kasım 1989 Cumhurbaşkanı)	Bülend Ulusu Hükümeti (21 Eylül 1980 - 13 Aralık 1983)	İlter Türkmen (21 Eylül 1980 - 13 Aralık 1983)	İlter Türkmen (27 Ağustos 1980 - 21 Eylül 1980)
	I. Turgut Özal Hükümeti - ANAP (13 Aralık 1983 - 21 Aralık 1987)		Kamuran Gürün (21 Eylül 1980 - 01 Mart 1982)
		II. T. Özal Hükümeti - ANAP (21 Aralık 1987 - 09 Kasım 1989)	Ercüment Yavuzalp (01 Ekim 1982 - 18 Ocak 1985)
	Ahmet Mesut Yılmaz (21 Aralık 1987 - 20 Şubat 1990)		Necdet Tezel (18 Ocak 1985 - 09 Ocak 1987)
Turgut Özal (09 Kasım 1989 - 17 Nisan 1993)	Yıldırım Akbulut Hükümeti - ANAP (09 Kasım 1989 - 23 Haziran 1991)	Ahmet Mesut Yılmaz (21 Aralık 1987 - 20 Şubat 1990)	Nüzhet Kandemir (09 Ocak 1987 - 27 Temmuz 1989)
			Tugay Özçeri (27 Temmuz 1989 - 01 Temmuz 1991)

(Tablo: Atay Akdevelioğlu)

I) Uluslararası Ortam ve Dinamikler

A) Evrensel Gelişmeler

1) Küreselleşme ve Etkileri

Daha önce de gördüğümüz gibi, küreselleşme Batı'nın altyapısıyla (uluslararası kapitalizm) ve üstyapısıyla (rasyonalizm, demokrasi, insan ve azınlık hakları, vb.) tüm dünyaya yayılmasıdır (bkz. **Üç Küreselleşme** kutusu, cilt I, s. 41).

Kapitalist üretim biçiminin (yani, özel mülkiyete dayalı olarak, kâr maksimizasyonu ilkesiyle, piyasa için üretimin) bu yayılması 15. Yüzyılın sonu ile 19. Yüzyılın ortasından itibaren iki dalga halinde yaşandı. Birinci Savaşın sonra gerek yıpranma, gerek Demokrasiler-Faşistler biçimindeki bölünme, gerekse İkinci Savaşın sonra SSCB'nin rakip çıkması nedenleriyle yaklaşık yarım yüzyıllık bir duraklama yaşayan küreselleşme, 1980'lerden sonra ikincisinin devamı niteliğindeki üçüncü bir dalga halinde yine harekete geçti (Oran, 2001, s. 1-26).

Bu harekete geçişin *iktisadi* ayağı, 1970'lerin başından itibaren oluşan Çokuluslu Şirketler (ÇUŞ) oldu. Üretim, yönetim, dağıtım, pazarlama vb. birimleri kârı en iyi maksimize edecek şekilde bütün dünyaya dağılan, bundan da önemlisi, hisse senetleri artık çok farklı ülkelerdeki bireylere ait bulunan bu kuruluşların ortaya çıkışı ve güçlenmesi, doğal olarak, üretimin ve satışın da çokuluslu hale gelmesine yol açtı. Bunun sonunda da, bu üretim ve ticaretin daha rahat yapılabilmesi için gümrük ve benzeri kısıtlamalar "ticaretin serbestleşmesi" adı altında sertliğini yitirdi; uluslararası mal ve sermaye büyük bir akışkanlık kazandı. Arkasından, bu akışkanlık kaçınılmaz biçimde siyasal alana yansdı: Yeni durumu denetlemeye yetişemeyen ulus-devlet eski gücünü önce fiilen, sonra da hukuken yitirmeye başladı.

Bu gelişmenin *teknolojik* ayağı, 1980'lerde mikro çipin, optik kablunun ve bilgisayarın gelişmesi üzerine ortaya çıkan "İletişim Devrimi" idi. Birinci sanayi devrimi 18. Yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkmış ve buharı kullanmıştı; ikinci sanayi devrimi 19. Yüzyılda ABD'de ortaya çıkmış ve "Taylorizm" denilen yürüyen bandı/seri üretimi kullanmıştı. Her iki devrim de, "sermaye"nin (arz) yanı sıra, "emek" (talep) ögesini güçlendirmişti.

Bu üçüncü sanayi devrimi ise elektroniği kullanarak "Bilgi Toplumu"na yöneldi. Yeni devrimin toplumsal ve siyasal alanda büyük etkileri oldu. Bir defa, sermayenin hareketliliği ve verimliliği arttı; üretim ve dağıtımın tüm dünyaya yayılması ve ulusal sınırları aşması hızlandı. Bu da, artık pazarı genişleyen sermayeyi (arz) tüketici (talep) karşısında güçlendirdi. İkincisi, üretim kavramı değiştiği için emeğe ve özellikle de kol emeğine ihtiyaç azaldı, pazarlık gücü düşen emeğin hareketliliği vize koyma gibi yöntemlerle engellendi, robot kullanımı başladı, artık üretim yalnızca fabrika gibi klasik mekanlarda toplanarak yapılmadığı için de sınıf bilinci zayıfladı.

Bu durumda, ekonominin "talep" yönüne önem veren politikalar terk edildi, "arz" yönünü vurgulayan politikalar öne çıktı. Yani, tam istihdam amaçlı sosyal refah devletini kuran Keynezyen politikalar terk edildi (J.M. Keynes, Cambridge Okulu); firmaları uluslararası rekabete hazırlamak amacıyla daha az ücret artışı ve

daha geç emeklilikle tüketiciyi zayıflatan monetarist politikalar devreye sokuldu (paracı; M. Friedman, Chicago Okulu).

Bu gelişmelerin büyük kapitalist ülkeleri daha da güçlendirmesi üzerine, Üçüncü Küreselleşmenin *siyasal* ayağını da, 1990'ların hemen başında SSCB'nin dağılması oluşturacak, bu gelişme Batı'yı tamamen rakipsiz bırakarak uluslararası sistemi derinden etkileyecektir.

2) Batı'nın ve ABD'nin Yükselişi

Yaklaşık on yıllık rezervi kalmış olmasına ve bunları stratejik rezerv olarak saklamasına rağmen yine de petrol üreticisi olan ABD, petrol şokundan Avrupa kadar etkilenmedi. Avrupa ise tasarruf önlemleri getirerek, yeni teknolojileri (güneş, doğal gaz, vb.) devreye sokarak ve maliyeti mallarına yansıtarak, 1980'e gelindiğinde kendini topladı. Hatta, bu petrol şoku Batı için bir çelikleme oldu.

Bunun yanı sıra, ellerinde dolar ("petro-dolar") biriken petrol üreticileri, çılgınca harcamanın ve otel, mağaza zinciri vb. satın almanın dışında bunları ne yapacaklarını bilemediklerinden, götürüp ya Batı'nın bankalarına ya da şirketlerine (Mercedes, vb.) yatırdılar. Sonuçta bu şirketlerin sermaye yapısı daha da güçlendi ve bankalar bu petro-dolarları, petrol şoku yüzünden iflasa giden az gelişmiş ülkelere kredi olarak vermeye başladıklarından daha da kuvvetlendiler.

İnsan Hakları, "Yeşil Kuşak" ve Carter Doktrini

1977-81 arası ABD başkanlığı yapan Jimmy Carter, 1975 Helsinki'den itibaren Son Senet'in Üçüncü Sepetinden (bkz. AGİK-1990'a Kadar kutusu, cilt I, s. 657) yararlanarak, ABD etkisindeki kimi az gelişmiş ülkelerde görülen işkenceleri dikkate almadan, SSCB'yi yumuşak karnından vurmak için uluslararası çapta bir insan hakları kampanyası açtı.

Arkasından, danışmanı Brzezinski aracılığıyla, SSCB etrafında ılımlı İslam'dan bir "Yeşil Kuşak" oluşumunu ilan etti. Kendisi dindar bir Hıristiyan olan Carter'ın buradaki amacı SSCB'ye karşı bir İslam kalkanı oluşturmaktı. Bunun yanı sıra, geliştirilecek "ılımlı İslam"la Hizbullah gibi radikal akımlar ve İran da çevrelenmiş olacaktı. Bu strateji, tam 12 Eylül rejimine rastlayacaktır.

Ardından, Ocak 1980'de, Carter kendi adıyla anılan doktrini ilan etti. Truman Doktrininin Basra çeşitlemesini oluşturan bu Doktrine göre Basra Körfezindeki petrol alanlarına yapılacak bir saldırı ABD'nin yaşamsal çıkarlarına yapılmış sayılacaktı.

ABD'nin Körfez'e yapabileceği bir müdahalenin uygulaması ise, Wohlstetter Doktrini denilen bir planla yapıldı. Buna göre, Sovyetlerin Doğu Anadolu üzerinden Basra Körfezine inmelerini engellemek ve gerektiğinde Kafkasya'yı vurmak için D. Anadolu'ya yeni havaalanları inşa edilecekti.

Reagan Doktrini ve "İkinci Soğuk Savaş"

McCarthy dönemindeki sanatçı suçlamalarında aktif rol oynayan ve John Wayne'le birlikte Hollywood'un en muhafazakar simalarından olan Ronald Reagan, Carter'ın yerine 1981-89 arasında başkan olduğunda, Carter Doktrini ciddi biçimde aşarak,

1969 Nixon Doktrininin (bkz. Cilt I, s. 527) ABD açısından temsil ettiği gerilemeyi tersine çevirdi: ABD, anti-komünist hareketlere tüm dünyada tam destek verecekti.

1979'daki İran ve Afganistan olaylarının rüzgarıyla güçlenen Doktrin kağıt üzerinde kalmadı; Asya'dan (Afganistan) Latin Amerika'ya (Nicaragua), Afrika'dan (Angola) Uzak Doğu'ya (Kamboçya) kadar fiilen uygulandı. Buradaki Amerikancı rejimler silahla desteklendi, anti-Amerikan olan rejimlerin karşıtlarına da yardım ve silah sağlandı. Bu arada Reagan yönetiminin, kendi "arka bahçe"si saydığı Latin Amerika'daki Nicaragua'da sağcı Contra'lara mali destek sağlamak için, o sıralarda Amerikan rehinelere olayı yüzünden can düşmanı saydığı Humeyni İranına İsrail aracılığıyla gizlice silah satmış olması ünlüdür (bkz. **İrangan Olayı** kutusu, s. 51).

İran ve Afganistan'ın ABD etkisinden çıktığı, Suriye'ye Sovyet füzelerinin yerleştirildiği, Yunanistan'da Andreas Papandreu'nun anti-Amerikan tutum sergilediği bir dönemde Reagan'ın SSCB'ye karşı açtığı "İkinci Soğuk Savaş"ın en önemli eylemi, 1972'de yapılmış ABM antlaşmasına rağmen, "Yıldız Savaşları" diye anılan çok büyük bütçeli projeyi başlatmak oldu (bkz. **Yıldız Savaşları (SDİ; Stratejik Savunma Girişimi)** kutusu, s. 36). Bu proje SSCB'nin iflas etmesinde önemli rol oynayacaktır, ABD dünya jandarmalığına çarpıcı bir dönüş yapacaktır

3) Sovyetlerin Düşüşü

Petrol şoku, önemli bir petrol üreticisi olan SSCB'yi sarsmadı. Hatta, gelirini artırdı. Bununla birlikte, olayın sonuçları burada Batı'dakinin tersi oldu. SSCB, sistemindeki gevşeklik yüzünden petrol rantı tarafından rehavete sürüklendi; bu rant silahlanmaya ve uzay araştırmalarına harcandı. Uzay araştırmalarının yan ürünleri ise, yine sistemin enerjik olmaması yüzünden, Batı'nın aksine, gündelik hayata yansımada. Örneğin füzelerin atmosfere tekrar girişi sırasında yanmamaları için kullanılan teflon kaplama Batı'da tencere-tavalarda kullanılmış, böylece uzay araştırmalarının en azından bir bölümü kendini ödemişti.

Yaşlı Brejnev, Andropov ve Çernenko'nun birbirini izleyerek sırayla 76, 70 ve 74 yaşlarında iktidarda öldüğü SSCB'de ilk kez enerjik bir yönetici olarak 54 yaşındaki Gorbaçov Nisan 1985'te işbaşına geldi. İlk yaptığı iş, içerideki sorunlarla uğraşabilmek için önce Batı'yla çatışmayı en aza indirmeye çalışmak oldu. Hemen Ağustos'ta, Batı'ya çok şaşırtan bir öneri yaptı: nükleer denemeleri durdurmayı teklif etti ve karşı taraftan bir ses çıkmayınca da tek yanlı olarak durdurdu (hatta, bunlara inanamayan Batı basını Gorbaçov'un adını "*Gorba-show*" biçimde yazdı). Arkasından, Gorbaçov dörtlü bir programa girişti:

Bir kere, "Ortak Avrupa Evi" kavramını ortaya atarak Avrupa'yla fikirsel bir bütünleşme sağlamaya uğraştı (bkz. **Novoye Mışleniye (Yeni Düşünce)** kutusu, s. 161).

İkincisi, ülkenin mali enerjisini emen askerî harcamaları azaltmak için ABD'yle Kasım 87'de orta menzilli füze antlaşmasını, arkasından da kısa menzilliler için antlaşmayı imzaladı. Mart 88'de Afganistan'dan tek taraflı çekilme kararı aldı. Aralık 88'de Doğu Avrupa'dan 50.000 asker çekeceğini açıkladı; bu karar Doğu Avrupa rejimlerinde şok etkisi yaratacak, SSCB'nin kendilerini artık desteklemediği, kaderleriyle baş başa bıraktığı izlenimini doğuracaktır. Nisan 89'da da yarım milyon askerinin terhis kararı alınca Dışişleri Bakanı Şevardnadze "Demirperde paslandı" diyecektir.

Üçüncüsü, Gorbaçov ulusal sosyalizmlere ve reformlara yeşil ışık yaktı. Böylece Brejnev Doktrinine (bkz. **Brejnev Doktrini** kutusu, cilt I, s. 770) kuramsal olarak son verdi.

Dördüncüsü, SSCB'nin içinde liberalleşme politikası başlattı. Temmuz 88'de, Parti Konferansını 47 yıldır ilk kez topladı. Aralık 89'da ünlü rejim muhalifi bilim adamı Saharov'u serbest bıraktı. Mart 90'da, toprak hariç üretim araçlarında özel mülkiyeti kabul etti.

Bunlar, komünist bir süperdevlet için muazzam değişikliklerdi. Üstelik Gorbaçov bunları yaparken aynı anda da, göreve geldiğinde bulduğu ve yıllardır birike-rek birbirini azdırmış olan 3 farklı krizle mücadele ediyordu (bkz. **SSCB'de Siyasal, Yapısal, Konjonktürel Krizler** kutusu, s. 13).

Gorbaçov bu zorlu krizlerle boğuşur ve çözüm üretilmezken, 1987'de hiç beklemediği bir biçimde bir de milliyetler krizi patlak verdi (bkz. **SSCB'nin Yıkılışında Milliyetler Sorunu** kutusu, s. 160). Bir yandan reformların, bir yandan da iletişim devrimi yapmış Batı'nın önlenemeyen kültürel sızmasının sonucu Ocak 87'de Kazakistan'da başlayan olaylar Ağustosta Litvanya'ya, Şubat 88'de Dağlık Karabağ'a (bkz. **Dağlık (Yukarı) Karabağ Sorunu** kutusu, s. 401), Martta Kırım'a, Kasımda Estonya'ya, Ağustos 89'da Moldavya'ya, arkasından da Gürcistan'a atladı. Gürcistan'ın, Sovyet takımına milli sporcu vermeme kararı çok anlamlıydı.

Ağustos 89'da Polonya'da komünist olmayan ilk hükümetin kurulması üzerine Kremlin'in sessiz kalarak Brejnev Doktrininin fiilen de ölmesine yol açtığı,

SSCB'de Siyasal, Yapısal, Konjonktürel Krizler

Bunlardan en geneli ve en büyüğü olan siyasal kriz, demokrasi yokluğu nedeniyle ülkenin Komünist Parti tarafından yönetilen yaşamına halktan katılımın olmayışından kaynaklanıyor ve kendi kendini tohumlayan her sistem gibi SSCB'nin de içten çürümesine yol açıyordu.

Yapısal kriz, "Yaygın Gelişme Modeli"nden bir noktada "Yoğun Büyüme Aşaması"na geçilmesinden doğmuştu. SSCB ilk kurulduğunda, işsizliği önlemek için birinci model uygulanıp fabrikalar ülke yüzeyine dağıtılmıştı. Ama bu halledildikten sonra artık "iktisadi rasyonellik" ilkesi uygulanarak ikinci modele geçmek gerekirdi ki, bu yapılamadı. Oysa kapitalizm bu arada üçüncü sanayi devrimine, yani iletişim devrimine geçmişti.

Konjonktürel kriz SSCB'de zaman zaman görülmüştü. Sosyalist devlet, yurttaşların temel gereksinmelerini (eğitim, sağlık, istihdam, barınma, vb.) karşıladığı ve ayrıca piyasada fazla mal çeşidi bulunmadığı için ücretler malları aşyör, birikimsel bir talep fazlası doğuyordu. Malların çoğaltılmadığı kısır bir ortamda çeşitli sorunlar yaratan bu talep fazlasını en-

gellemek için Stalin zaman zaman para operasyonları yapıp bankalardaki birikimleri belli oranlarda azaltmıştı.

Gorbaçov bu krizleri aşabilmek için ekonomide ciddi bir bünye değişikliğine gitmek zorundaydı. Bunun için, "yeniden yapılanma" kavramını ortaya attı (bkz. **Perestroyka** kutusu, s. 159). Fakat bu, çok kişi ve kurumun ayrıcalığına dokunmak demektir ve Gorbaçov'un arkasında hiçbir kurum ve grup yoktu. Bu durumda, yapacağı reformlara halk desteği alabilmek için "açıklık" kavramına başvurdu (bkz. **Glastnost** kutusu, s. 160).

Perestroyka'yı uygulayabilmek için girişilecek talebi kısma operasyonunda Gorbaçov ya yine para işlemine başvuracak (ki bu durumda zenginler paralarını yurtdışına kaçıracaklar ve hatta Gorbaçov'u düşürebileceklerdi), ya da IMF yoluna gidecekti (bu durumda da halk zarar görecekti ve *glastnost* boşa çıkmış olacaktı). SSCB ikisinin arasında bocalarken, üretim düştü.

(B. Oran) (Kaynak: Korkut Boratav'la görüşme).

(Tan Oral, Cumhuriyet, 11.11.1991)

Ekim 89'da Macaristan üzerinden Batı'ya büyük Doğu Alman göçünün yaşandığı, Kasım 89'da Berlin Duvarının yıkıldığı, Şubat 90'da SSCB'nin Tek Almanya'ya evet demek zorunda kaldığı, Temmuzda da IMF'ye başvurduğu bir ortamda, Gorbaçov bütün bunlar karşısında aciz kaldı. Fakat ülke elden gidiyor psikolojisiyle hareket ettiğinde de kan döktü. Ocak 90'da Azerbaycan'ı işgal edecek, Martta Litvanya'ya zırhlı araçlarla girecek ve buraya petrol ambargosu uygulayacak, Mart 91'de de ülke çapında grev ve gösteri yasağı getirecektir. Sonunda, aynı ay içinde uygulanacak "Birlik Planı" referandumundan birarada kalma kararı çık-

tığı halde, süperdevlet SSCB, kuruluşundan yalnızca 74 yıl sonra dağılacak, dağılmadan önce de AGİK'in ikinci doruğu 1990 Paris'te Üçüncü Sepet'e teslim olacaktır (bkz. s. 206 vd.).

ABD dünya hegemonu, Batı da rakipsiz tek sistem olarak kalmıştır. İzleyen dönemde, dünyayı yalnızca bu güçlerin altyapılarından (uluslararası kapitalizm) ve üst yapılarından (insan hakları) kaynaklanan model biçimlendirecektir.

B) Balkanlar ve Orta Doğu'da Bölgesel Gelişmeler

Özellikle Türkiye'yi ilgilendirmesi açısından, bölgesel gelişmeler Balkanlar ve Orta Doğu olmak üzere ikiye ayrılabilir.

Balkanlardaki en önemli gelişme, Bulgaristan'da 1984 sonundan itibaren başlayan Türklere baskı kampanyası oldu. Jivkov rejiminin bu irrasyonel davranışı bir süre Bulgaristan içindeki gerilimi doruğa çıkardıktan sonra, Türklere dalgalar halinde Türkiye'ye göç etmeleriyle sonuçlandı. Bu sorun, Türkiye'deki Kürt sorununu da etkileyecektir.

Önemli olan, bunalımın sürdüğü dönem boyunca, Türkiye'nin Giriş'te sözü edilen çok temel bir gereksiniminin, yani Avrupa'ya giden Balkan yolunun iki ülkeden (Yunanistan ve Bulgaristan) en az birinde açık olması ilkesinin bozulmuş olmasıydı (bkz, cilt I, s. 26). Dönem boyunca Papandreu'nun Yunanistanıyla sürtü-

şen Türkiye bir de Bulgaristan'la çatışınca hem Avrupa yolunun kapanması, hem de SSCB'yle bozuşma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır.

Eylül 1980 ile 88 yılı arasında Orta Doğu bir İran-İrak savaşı yaşadı. Savaş süresince Türkiye tamamen tarafsız kaldı ve bu sayede her iki ülkeyle de ticaret yapabildi. Diğer yandan, savaş yüzünden kuzey Irak'ta iktidar boşluğu doğması, Türkiye'nin bu dönem sonuna doğru en büyük iç ve dış sorunu halini alan PKK'nın buraya yerleşmesi sonucunu doğuracaktır. Yine Orta Doğu'da Filistinlilerin başlattığı İntifada da, Türkiye'deki Kürt sorununa alevlendirici etki yapacaktır (bkz. s. 32).

II) İç Ortam ve Dinamikler

1981-90 Döneminde Türkiye'nin Temel Ekonomik Göstergeleri

Yıllar	Enflasyon (TEFE) (%)	TL/\$ kuru	GSMH (milyon \$)	İhracat (milyon \$)	İhracat/GSMH oranı (%)	İthalat (milyon \$)	İthalat/GSMH oranı (%)	Dış Borç (milyon \$)	DB/GSMH oranı (%)	Doğrudan Yabancı Sermaye (milyon \$)	DT/GSMH oranı (%)
1981	36,8	110,24	72.775,30	4.702,90	6,46	8.933,40	12,28	16.559,00	22,75	141	18,74
1982	25,2	160,89	65.957,20	5.746,00	8,71	8.842,70	13,41	17.857,00	27,07	103	22,12
1983	30,5	223,82	62.251,00	5.727,80	9,2	9.235,00	14,84	18.814,00	30,22	87	24,04
1984	50,3	365,08	60.720,20	7.133,60	11,75	10.756,90	17,72	20.823,00	34,29	162	29,18
1985	43,2	519,61	68.032,40	7.958,00	11,7	11.343,40	16,67	25.660,00	37,72	158	28,37
1986	29,6	669,04	76.504,80	7.456,70	9,75	11.104,80	14,52	32.206,00	42,1	170	24,27
1987	32,0	855,04	87.737,90	10.190,00	11,61	14.157,80	16,14	40.326,00	45,96	239	27,75
1988	68,3	1.421,39	90.879,40	11.662,00	12,83	14.335,40	15,77	40.722,00	44,81	488	28,60
1989	69,6	2.120,25	108.652,30	11.624,70	10,7	15.792,10	14,53	42.751,00	38,43	855	25,23
1990	54,8	2.606,36	152.387,80	12.959,30	8,5	22.302,10	14,64	49.035,00	32,18	1.005	23,14

DT: Dış Ticaret, DB: Dış Borç, GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla, TEFE: Toptan Eşya Fiyatları Endeksi

Kaynaklar: DİE, *İstatistik Göstergeleri*, 1923-1998 s. 404, 495 ve 588;
Hazine Müsteşarlığı, *Hazine İstatistikleri 1980-1998*, s. 74 ve 161.

Hazırlayan ve yorumlayan: Hikmet Uluğbay

A) Ekonomi

Uluğbay'ın tablosunun (s. 15) okunmasından şu noktalar öne çıkmaktadır (okumadan önce, bkz. **Ekonomik Dış Bağımlılık ve Türleri** kutusu, cilt I, s. 245):

1) Bu dönemde GSMH 2,1 kat artarken, ithalat 2,5 kat, ihracat 2,75 kat, dış borç hacmi de yaklaşık 3 kat artmıştır. Bunlar, yüksek artışlardır.

Diğer yandan, dönemin DT/GSMH ortalama oranı hesaplanırsa yüzde 25,28 (bu oran bir önceki 60-80 döneminde ortalama yüzde 11,8; 1980'de ise 15,8 idi), yine dönemin DB/GSMH ortalama oranı hesaplanırsa yüzde 35,6 çıkmaktadır (bu oran 60-80 döneminde ortalama yüzde 10,7; 1980'de ise 22,9 idi). Yani bu dönemde ekonomi, dışa yüksek oranda bağımlılığa doğru hızla yol almıştır.

(Neziha Danyal)

2) Türkiye'nin dış ticaret açığı bir önceki 60-80 döneminin sonunda (1980) 5 milyar dolar iken, bu dönemin sonunda (1990) yaklaşık 10 milyar dolar olarak gerçekleşmiş, yani ikiye katlanmıştır. Bu yüksek açık, bir sonraki dönemde daha da artarak devam edecektir.

3) Bu dönem başında (1981) 1 dolar=110,24 TL iken, dönem sonunda (1990) 2.606 TL olmuştur. Dönem başında yüzde 36,8, dönem sonunda ise yüzde 54,8 olan enflasyon oranı, ortalama olarak hesaplanırsa, yüzde 44 olarak gerçekleşmiştir.

24 Ocak 1980 kararlarıyla dolar 35 TL'den 70 TL'ye çıkarıldığı ve çok büyük zamlar yapıldığı halde, dönem içinde TL'nin ve enflasyonun tekrar bu duruma gelmesi, ekonomik programın başarıdan uzak olduğunu göstermektedir.

4) 1980-1990 döneminde doğrudan yabancı sermaye girişlerinde özellikle 1984'ten itibaren kayda değer artışlar yer almıştır. Bu gelişmeyi şu faktörler etkilemiştir. 24 Ocak 1980 kararlarının bir tamamlayıcısı olarak Türkiye dış borçlarını yeniden yapılandırmıştır. Bu bağlamda devlet garantisi olmayan ticari borçlar için de bir düzenleme yapılmış ve bu borçlar da bir ödeme takvimine bağlanmıştır. Bu düzenleme sonucunda, garantisiz ticari borçlarını bir an önce tahsil etmek isteyenler, bu borçlarını düşük değerden pazarlamaya başlamışlardır. Bu dönemde çıkarılan yabancı sermaye düzenlemeleri çerçevesinde, Türkiye'de yatırım yapmak isteyenlere, koyacakları sermayenin yarısını yurt dışından nakit döviz olarak getirmeleri halinde diğer yarısını garantisiz ticari borçlardan karşılayabilme imkanı tanınmıştır. Bu olanak yabancı sermaye tarafından cazip bulunmuştur. Daha az nakit döviz harcayarak yüksek bir kayıtlı sermaye sahibi olma fırsatı doğmuştur. Bu uygulama başladığında bir dolarlık garantisiz ticari borcu piyasada 25 cent civarında satın almak mümkündü. Uygulama ile garantisiz ticari borçlar da prim yapmaya başlamıştır. Doğrudan yabancı sermaye artışlarını etkileyen diğer faktörler de, yabancı sermaye mevzuatında yapılan iyileştirmeler ile özelleştirme uygulamalarıdır.

24 Ocak Kararlarının Uygulanması, 1980-87

12 Eylül yönetiminin ekonomiyi, 1977 seçimlerinde İslamcı MSP'den milletvekili adayı olduğunu bildiği halde Turgut Özal'a teslim etmesi, 12 Eylül'ün tercihinin açık biçimde uluslararası ekonomiye eklenmek olduğunu göstermişti. Çünkü

bunun programı olan 24 Ocak kararlarının mimarı, Özal'dı (bkz. 24 Ocak Kararları kutusu, cilt I, s. 665).

Dışa açılma amacıyla Özal 2 temel strateji uyguladı. Birincisi, iç talebi kısıtı. Bunun için büyük zamlar yapıldı; devalüasyon yapılarak ithal mallar pahalı hale getirildi; hızla geriletülen gerçek ücretler, 1983'e gelindiğinde 1977 değerinin yaklaşık yarısına indirildi; özellikle Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonunun (DISK) kapatılması ve işçi liderlerinin tutuklanması sonucu emeğin siyasal olarak yıldırılması bunu tamamladı, toplu sözleşme uygulamada işlemez hale getirildi; talebin genel olarak kısılması için de, insanların paralarını faize yatırmalarını sağlayacak biçimde, faizler serbest bırakıldı ve her yerde banker büroları açılmaya başlandı.

İkincisi, Özal ihracatı özendirdi. Bunun için de sürekli devalüasyon yapılarak Türk malları dış piyasada ucuzlatıldı, ihracata parasal teşvikler verildi, vergi iadesi sağlandı, emek maliyeti de zaten düşürüldüğü için mallar yurtdışı tüketici için bir de bu nedenle ucuzladı. Sonuç, ihracatın patlaması oldu. İhracat/GSMH oranı 1979'da yüzde 2,77 iken, 1989'a kadar her yıl sürekli yükselme göstererek 10,7'ye ulaştı. Miktar olarak da 1981'de 4,7 milyar dolardan 1990'da 12,9 milyara vardı.

Bununla birlikte, bu gelişmenin yanında dikkate alınması gereken hususlar vardı. Bir kere, ithalat ihracattan daha hızlı artıyor ve dış ticaret açığı durmadan büyüyordu. 1981'de ihracat 4,7 milyar dolar, ithalat 8,9 milyar dolar iken, 1990'da sırayla 12,9 milyar ve 22,3 milyar olmuştu.

İkincisi, bu dışarıya açılma programı IMF'nin ve büyük devletlerin o zamana kadar görülmemiş kolaylıkları sayesinde mümkün olmuştu, çünkü, herşeyden önce, IMF Türkiye'de başarılı olursa bütün azgelişmiş ülkelere kendini kanıtlamış olacaktı. Ayrıca, İran ve Afganistan şoklarının yaşandığı bir dünyada ABD, Türkiye gibi bir ileri karakolu kaybetmeyi göze alamazdı. Nitekim 1981'de 16,5 milyar dolar olan dış borçlar, 1990'da 49 milyara çıktı. Diğer yandan IMF, bu dönemde Türkiye'nin borçlarını yeniden yapılandırmasına, ertelemesine ve yıllık ödemeleri hafifletmesine izin verdi.

Üçüncüsü, daha önce de belirttiği gibi, Türk ekonomisi dış finans çevrelerinin etkisine çok hassas bir hale geldi.

Dördüncüsü, uluslararası terminolojide "vahşi kapitalizm" denilen bir program uygulandı. Bu yalnızca, uluslararası ortam anlatılırken sözü edilen moneter eğilimlere (parasal operasyonlarla ekonomiyi idare etmeye) uygun olarak emek faktörünün sermaye karşısında zayıflatılması anlamına gelmiyordu; bir adil vergi sisteminin ve rekabet düzeninin yokluğundan da kaynaklanıyordu. Önemli olan, bu tür kapitalizmle en hızlı biçimde sermaye birikiminin sağlanmasıydı. Bunun içindir ki vergiler adilleştirilmedi, büyüklerin küçükleri yuttuğu bir düzen tercih edildi. Vergi iadeleri yüzünden devlet "hayali ihracat" denilen yöntemle soyulduğu halde, bir önceki dönemdeki "ne pahasına olursa olsun, sanayileşme" sloganının yerine "ne pahasına olursa olsun, döviz" (Kepenek, s. 235) anlayışı geldiği için, ancak medyanın çok ısrarla devreye girdiği durumlarda soyguna mecburen müdahale edildi.

Diğer yandan, Özal'ın "Otoyollar demokrasidir, demiryolu komünizmdir" dediği bir ortamda, KİT zararlarının getirdiği yükü bütçe üzerinden kaldırmak gerekçesiyle özelleştirmelere gidilerek kamu sanayi programı budandı. Toplam kamu yatırım-

ları içinde sanayi sektörünün payı 1978'deki yüzde 20,7'den, 1990'da yüzde 4,5'e geriletildi (Sönmez, s. 16). Bu arada, Haziran 86'da "tütün yapmak ve satmak ve yurtdışından ithal"de devlet tekeli kaldırıldı. Oysa, böylece kaldırılan Tütün ve Tütün Tekeli Yasasının 38. Maddesine bakıldığında; devletin hem "yurtiçinde tüketim için (...) satışa hazırlamak ve satmak", hem de "Yabancı memleketlerden (...) diğer tütün mamulâtı ve sigara getirmek" tekeli kaldırılmış (Yetkin, s. 202), diğer bir deyişle, büyük ABD tütün firmalarına Türkiye'de sigara üretmek ve dışarıdan ithal etmek tekeli fiilen verilmiş oluyordu.

Uluslararası alandaki küreselleşmenin doğrudan yansıması olan "yapısal uyum" programı en başta iyi sonuç verdi. Döviz kuru olağanüstü yükseltiip çok büyük zamlar yapılınca enflasyon ve iç talep kısıldı. İthalatı mümkün mallar listesi de genişletilip kotalar daraltılınca, parası olanlar piyasada her türlü malı bulmaya başladı. İhracatı özendirme önlemleri sonucu girişimciler ihracatı rekor düzeyde (1981'de yüzde 61) arturdular ve yurt dışında müteahhitlik hizmetlerine başladılar. Enflasyon yüzde 107'den yüzde 26'ya indi. Yüzde 4'ün üstünde bir büyüme gerçekleşti ve yeniden pozitif büyümeye adım atıldı. Sanayi sektöründe atıl kapasite harekete geçti. Bütün bunlar, İMF'yle ülkelerin her zaman yaptıkları 1'er yıllık sözleşmeler yerine dünyada ilk kez yapılan 3 yıllık anlaşma sonucu gelen çok yoğun dış borcun şemsiyesi sayesinde gerçekleştirildi. İMF Türkiye'yi "örnek ülke" ilan etti.

Fakat bir süre sonra olumsuzluklar başladı. Herşeyden önce, emekliler başta olmak üzere on binlerce küçük tasarruf sahibi bu büyük pahalılıkta evlerini bile satarak, yüzde 140'a varan faizle para toplayan bankerlere gündelik geçim için yatırmışlardı. Aralık 81'de bankerlerin ödeme güçlüğüne düşmesi üzerine bu on binlerce insan yıkıldı ("Banker Skandalı"). Sübvansiyonları sınırlanan tarımda gelişme yavaşladı. 83'e gelindiğinde iktisadi göstergeler tablosunda kırmızı ışıklar yanmaya başlamış, bütçe açığı yeniden artma eğilimine girmiş, fiyat artışları yüzde 30'a çıkmış, ihracat artışı neredeyse durmuştu. Zamanla, para belirli ellerde toplanınca bir rant ekonomisi oluştu. Üretim kapasitesinin büyüme hızı geriledi ve imalat sanayii yatırımları azaldı. Bunca katılıkla uygulanan yapısal uyum programının sonunda, doları 70 TL yaparak başlayan T. Özal 1993'te öldüğünde dolar 14.000 TL olmuştu. 2001 Ekiminde de 1.630.000 TL'ye ulaşacak, Türkiye ekonomisi uluslararası finans çevrelerine tamamen bağımlı duruma gelecektir.

1987 Sonrası Ekonomik Düzen

1987'den sonra 2 önemli değişiklik oldu. Ekonomideki gidiş alarm zillerini çaldırılmaya başladı. Siyasette ise eski yasaklı liderler tekrar partilerinin başına döndüler.

1987'den itibaren, 24 Ocak kararlarının nefesi tükenmişti. İMF sayesinde büyük miktarda dış kaynak kullanılmış, alınan önlemler sonucu bu üretimle ihracatta varılabilecek üst noktalara varılmıştı. Ayrıca, 87 seçimlerinde ANAP rekabet nedeniyle "seçim ekonomisi" uygulamış, tarım sübvansiyonlarını artırmış, kamu ücret zamları yapmış, işsizliği giderecek altyapı yatırımlarına başlamıştı.

Sonuç, bir yandan ANAP'ın oyunun yüzde 41'den 36'ya düşmesi, diğer yandan da bütçe açıklarının büyümesi oldu. Bunu kapatmak için ANAP, o zamana kadar kullanmadığı bir kaynağa el attı: finans piyasasının kurulmasıyla birlikte, hazine bonoları ve devlet tahvilleri biçiminde vatandaşın borç almaya başladı. Nitekim bu

iç borçlar yıldan yıla büyük bir hızla artacak, 1990'larda bütçenin büyük bölümünü kaplar hale gelecektir. Diğer yandan, yoksullaşma artarken, İslamcı oylar o zamana kadar ulaşmadığı bir noktaya gelerek iktidarda koalisyon ortağı olacaktır. Yani, 24 Ocak kararlarının nihai başarısızlığı, esas olarak 1990'ların sorunu biçiminde ortaya çıkacaktır.

B) Siyaset

Darbe sonrası rejimin ekonomik yaşamda getirdiği liberalleştirme ve özelleştirme, siyasal yaşama, tam tersine, bir üniforma giydirme biçiminde yansıdı.

Anarşinin Durdurulması Çalışmaları ve Hukuk

12 Eylül'ü yapan 5 kişilik Milli Güvenlik Konseyi (MGK; bkz. **Milli Güvenlik Konseyi** kutusu, s. 193) hemen bütün yurttaki sıkıyönetim ilan etti, yasama ve yürütme yetkilerini kendinde topladı. Arkasından yoğun tutuklamalar başladı. Genelkurmay Başkanlığının Mayıs 1982'de yayınladığı kitaba göre; Aralık 1981-Mayıs 1982 döneminde 14.086'sı "solcu", 2941'i "ayrılıkçı" ve 347'si "sağcı" olmak üzere 17.374 kişi hakkında 167 değişik örgüt davası açıldı. Sonradan kurulacak İnsan Hakları Derneği kayıtlarına göre ise 12 Eylül döneminin hukuksal profili şöyleydi: Gözaltına alınanlar: 650.000 kişi, açılan dava sayısı: 210.000 kişi, yargılananlar: 230.000 kişi, fişlenenler: 1.683.000 kişi (Yapı Kredi, s.812).

12 Eylül hapishaneleri.

(*Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, İstanbul, İletişim Yayınları, 1988, s. 2411)

Bu sırada, 10 Kasım 1980'de yayıncı İlhan Erdost'un Ankara Mamak'ta askerî cezaevine götürülürken askerlerin dayaağıyla öldürüldüğü haberi, dikkatleri "doğal olmayan ölümler"e çevirdi. Sonradan yapılan araştırmalara göre, 12 Eylül döneminde gözaltında ya da hapisanelerde meydana gelen bu tür ölüm sayısı 229 idi. Bunlardan 17'sinin işkence sonucu meydana geldiği mahkeme kararlarıyla sabitlemişti. Yetkili makamların yaptıkları açıklamalarda; diğer ölenlerden 43'ünün intihar ettiği ileri sürülürken, 16 kişinin kaçarken, 74 kişinin çatışmada, 14 kişinin açlık grevinde hayatını kaybetmiş olduğu, 2 ölüm nedeninin belirsiz sınıfına girdiği, 144 ölüm vakasının ise kuşkulu bulunduğu belirtildi. Resmen "doğal ölüm" raporu verilenlerin sayısı ise 73 idi.

1980-84 arasında 5000 sanığın idamı istendi, bunların 517'si mahkum oldu, 124'ünün kararları onaylandı, bunlardan da 18'i sol, 8'i sağ görüşlü, 1'i ASALA mensubu ve 23'ü de adi suçlu olmak üzere 50 kişi idam edildi. Erdal Eren adlı mahkumun, yaşı tutmadığı için kemik röntgeni yöntemiyle yaşının büyütülerek idam edilmesi ve Devlet Başkanı Kenan Evren'in idamlar hakkında 3 Ekim 1984 Muş konuşmasında "Hainleri asmayıp da besleyecek miyiz?" demesi, kamuoyunun belleğinde kalan başlıca olaylar oldu (Yapı Kredi, s. 791-792).

Sokaklardaki çalkantının bu şekilde durdurulmasının yanı sıra, rejimin geçici olmadığını gösteren hukuk sistemi değişikliklerine gidildi. Anarşiyi esas olarak 1961 Anayasasının getirdiği toplumsal özgürlükler, işçi hakları ve üniversite özerkliği üçlüsüne bağlayan MGK, yönetime el koyar koymaz derneklere, sendikalara ve öğrenciler ile öğretim üyelerine yöneldi. Siyasal partiler, Meclis ve dernekler kapatıl-

1402 Uygulaması

"1402", 12 Eylül felsefesini iyi yansıtan bir uygulamadır. 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasasının 2. maddesine 19 Eylül 1980'de eklenen fıkraya göre, komutanlıklar, gerekçe göstermeksizin, istedikleri kamu kurumlarına yazı yazarak, "derhal" görevden alma isteyebilir duruma gelmişler ve bu yolla bir kısım kamu görevlisinin işine son verdirmişlerdi. Yasa 28 Aralık 1982'de yeniden değiştirildi ve görevine son verilmişlerin "bir daha kamu hizmetlerinde çalıştırılma"yacakları hükmü getirildi.

82 Anayasasına Dicle Üniversitesi hocalarının olumsuz oy verdikleri duyumu üzerine yayınlanan 04.02.1983 tarihli Başbakanlık genelgesinde: "Bir kısım öğretim üyelerinin geçmişte suç delili bırakmadan çeşitli olaylara karıştıkları, bu şahıslarla ilgili bir suç unsuru bulunamadığından adli takibat yapılmadığı" belirtiliyordu. Bu tarihten sonra öğretim üyeleri de 1402'yle görevden alınmaya başlandılar. Bunlar arasında Server Tanilli gibi emekli olmuşlar da vardı.

Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) tarafın-

dan ayrımcı olarak ilan edilen uygulamanın "Bir daha kamu hizmetinde çalıştıramazlar" hükmü yüzünden "1402'liklerin mahkemeye başvuramayacakları yolunda genel bir kanı mevcutken, idare hukukçusu Metin Günday'ın farklı görüşü ("Bu hüküm olağanüstü dönem içindir; normal dönemde uygulanamaz") üzerine öğretim üyeleri, Ankara'dan sıkıyönetimin kaldırılmasıyla birlikte Temmuz 1985'te Ankara Üniversitesine başvurular ve buradan aldıkları ret kararının iptali için idare mahkemesine gittiler.

4 yıl süren çeşitli yargı aşamalarından sonra, Danıştay İçtihatları Birleştirme Kurulunun 07.12.1989 tarihli kararı sonucu, üniversitenin reddi iptal edildi. Bundan sonra 1402'likler görevlerine dönme hakkını kazanacaklar, 12 Eylül hukukunun en tipik uygulamalarından biri daha sona erecektir.

(B. Oran) (Kaynak: Haldun Özen, *Entellektüelin Dramı: 12 Eylül'ün Cadı Kazanı*, Ankara, Imge Yayınevi, 2002.

dı, işçi liderleri tutuklanarak DISK'in faaliyetine son verildi, üniversitelerde yöneticileri seçimle değil yukarıdan atamayla getiren tek tip YÖK düzeni kuruldu, kamusal ve özel kurumlardaki "sakıncalı" kişiler sıkıyönetim komutanlarının isteği üzerine görevden alındı (bkz. 1402 Uygulaması kutusu, s. 20).

MGK tarafından 27 Ekim 1980'de kabul edildiği halde 12 Eylül 1980'den itibaren geçerli sayılan geçici anayasa, ilk hukuk düzeninin çerçevesini çizdi: TBMM'nin bütün görev ve yetkileri 5 kişilik MGK'ye, cumhurbaşkanının yetkileri de MGK Başkanı Orgeneral Evren'e devrediliyor ve bu yasaların anayasaya aykırılığının ileri sürülemeyeceği hükme bağlanıyordu. Yönetim, tasarruflarından dolayı sorumlu tutulamayacağı gibi, bu tasarruflardan etkilenenler de denetim mekanizmalarının çalıştırılmasını istemeyeceklerdi.

7 Kasım 1982'de yüzde 91,3'lük bir halkoylamasıyla yürürlüğe sokulan yeni anayasa, toplumun ve bireyin haklarını devlet ve iktidar karşısında sınırlama ilkesi üzerine kuruldu. 1961 Anayasasının 12 Mart'ça törpülenmiş olan özellikleri dışında, "hak ve özgürlüklerin özüne dokunmama" hükmü kaldırıldı, bu konuda yargıdan çok yürütme ve kolluk güçleri yetkili kılındı. Özellikle, toplu olarak kullanılan haklara (dernekleşme, vb.) sınırlama getirildi, idare mahkemelerinin ve Anayasa Mahkemesinin yetkileri azaltıldı.

12 Eylül ve İslam

MGK, Atatürk'ün adının çok sık telaffuz edildiği bu dönemde Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumunu (AKDITYK) kurdu ve böylece Türk Dil Kurumu (TDK) ve Türk Tarih Kurumunun (TTK) özerkliğine son vermenin yanı sıra, Atatürk'ün vasiyetnamesini de değiştirmiş oldu. Çünkü Atatürk, sahip bulunduğu Türkiye İş Bankası kurucu hisse senetlerinin nemâlarını (getirilerini) TDK ve TTK'ya bırakmıştı ve Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Banka'nın 1981'deki sermaye artırımı sırasında bu iki kurumun yeni kurucu hisse almasına izin vermediği için, Banka'daki Atatürk hisseleri yüzde 27,57'den binde 3'e düşmüştü (Oran, 1999, s. 146).

AKDITYK'ye verilen görev, toplumdaki boşluğun Türk-İslam Senteziyle doldurulmasıydı (bkz. Türk-İslam Sentezi kutusu, s. 22). Bu seçim, hernekadar en önemli ideolojik direği daima Kemalizm olan silahlı kuvvetler için yabancı idiyse de, mevcut koşullar düşünüldüğünde yerine oturmaktaydı. Çünkü bir yandan sürdürülen iktisadi politikanın hızla yoksullaştırdığı kitlelerin bugünden ve özellikle de yarından umutsuz olması bu insanları kaçınılmaz biçimde din faktörüne sığınmaya götürüyor (bu yöneliş asıl 1990'ların başında sonuç verecektir), diğer yandan da rejim, içteki meşruiyetini güçlendirmek için bu din faktörüne özel vurgu yapmayı çok pratik buluyordu. Üstelik, komünizme ve Kürtçülüğe karşı bir "toplumsal tutkal" olarak algılanan bu Sentez, tam o dönemde ABD Başkanı Carter'ın SSCB'ye karşı sürdürdüğü "Yeşil Kuşak" stratejisiyle de uyum halindeydi ve 12 Eylül rejiminin, insan hakları yüzünden Avrupa'yla çatışmak nedeniyle, ABD'ye yanaşması doğaldı.

Türk-İslam Sentezi düşüncesi gerek Anayasa gibi belgelere (md. 134), gerekse günlük uygulamaya girdi; devlet katında ve ülke yaşamının daha ince dokularında etkili oldu.

Türk-İslam Sentezi

Türk-İslam Sentezi, Türk sağıının geleneksel iki kanadını (İslamî ve ırkçı sağ) biraraya getirerek aralarındaki ayrımı ortadan kaldırma ve özellikle 1960'lardan itibaren güçlenmeye başlayan sol harekete karşı tek blok olarak ortaya çıkarma kaygısının bir sonucu olarak 1970'lerde gündeme getirilmişti. Bu kavramı 1970'de kurulmuş olan Aydınlar Ocağı, Türkiye için bir kültür çerçevesi oluşturmak amacıyla ısrarla savunuyordu.

Bir yandan ABD'nin "Yeşil Kuşak" oluşturma çabası, bir yandan da içte toplumsal desteği sağlamak açısından, 12 Eylül'ü gerçekleştirenler bu yaklaşımı ellerinde hazır buldular. Bir bakıma Aydınlar Ocağı çevresi 12 Eylül'e destek olurken, 12 Eylül de Aydınlar Ocağının fikirlerini yaşama geçirdi. Ocak üyeleri 12 Eylül döneminde YÖK, MEB ve Kültür Bakanlığı gibi kilit kurumlarda kadrolaşma olanağı buldular. Bu arada DPT Millî Kültür Komisyonu, 1983'te Türk toplumu için "millî bir kültür" çerçevesi çizen rapor hazırladı.

Türk-İslam Sentezi Özal iktidarı döneminde de gündemde kalmayı sürdürdü ve bu yöndeki kadrolaşma ve uygulamalar devam etti. Bu açıdan en önemli dönüm noktası, 12 Eylül yönetiminin kurduğu Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurulunun Haziran 1986'da toplanarak bir rapor benimsemişti. Toplantıya Cumhurbaşkanı Evren, Başbakan Özal, Genelkurmay Başkanı Necdet Üruğ, YÖK Başkanı İhsan Doğramacı ve Yüksek Kurul üyeleri katıldı ve burada "kültür unsurlarının ve kültür politikasının tespitinde uygulanacak yöntem ve sorumluluklar" başlıklı rapor görüşülerek bir millî kültür

politikası belirlendi.

Bu yaklaşımın temelinde Türk ve İslam kültürünün millî kültürün iki temel kaynağı olduğu anlayışı yatıyordu. Buna göre Türkiye yabancı ve özellikle emperyalist kültür saldırısı altındaydı ve buna yanıt olarak Türk-İslam Sentezi öneriliyordu. Buna göre İslam olmadan Türklerin kimliklerini korumaları mümkün olmadığı gibi, Türklere en uygun din İslam idi. Tarihsel süreç içinde ekonomik ve toplumsal gelişmeler doğrultusunda evrilen kültür anlayışı reddedilerek değişmeyen bir kültürel "öz"ün bulunduğu ve bunun her zaman korunması gerektiği söylenmekteydi. Bu işlevi de devlet yerine getirecek ve "millî kültür" devlet eliyle yaygınlaştırılacaktı.

İki öğeden oluşmasına karşın bu yaklaşımda ağırlık, dönemin iç ve dış siyasal koşullarının etkisiyle "İslam" öğesine verilmeye başlandı. Atatürkçülükle görünürde de olsa bağdaştırma, daha doğrusu Atatürkçülük görünümünü altında İslamcılık öğesini ön plana çıkarma çabasına girilmiş ve Atatürkçülüğün bu sentezi ileriye götürmeyi hedeflediği de yazılmaya başlanmıştı. Böylelikle laiklik anlayışı da sulandırılıyordu.

Devlet ve toplum, 1980'lerde İslam unsuruna ağırlık veren bu politikanın sonuçlarıyla (imam-hatipler, vb.) 1990'larda somut bir biçimde karşı karşıya kalacak ve devlet, 12 Eylül'ün bu mirasından kurtulmak için yine ordunun 28 Şubat 1997'deki "postmodern" müdahalesine muhtaç kalacaktır.

(İ. Uzel) (Kaynak: Bozkurt Güvenç, Gencay Şaylan, İlhan Tekeli ve Şerafettin Turan, *Türk-İslam Sentezi*, İstanbul, Sarmal, 1994).

28 Ağustos 1982'de MEB Talim ve Terbiye Kurulunun ilk ve orta okullarda din derslerini zorunlu kılmasının ve yatılı okullarda yemekten önce "Tanrımıza Hamdolsun, Milletimiz Var Olsun" denmesini kabul etmesinin ardından; Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) ile Ziraat Mühendisleri Odaları Birliğinin ortak önerisi üzerine, 1982 Anayasasının 24. Maddesiyle din dersleri liselerde ilk kez zorunlu kılındı. Din dersi cezaevlerine de girdi. Diğer yandan, Devlet Başkanı K. Evren ülke çapında yaptığı gezilerdeki konuşmalarında hadislerden ve surelerden örnekler okudu ve kızların okula gönderilmesini dahi bu yöntemle savundu

(Oran, 1989, s. 161-163, 188-190, 197, 202, 209, 221, 242). Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB) bütçesi bu dönemin sonunda görülmemiş boyutlara ulaşarak Dışişleri Bakanlığı bütçesinin 1,5 katına, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığınınkinin de 7 katına vardı. Yılda 1500 cami, yani 6 saatte 1 cami inşa edilmeye başlandı. DİB, yemeğe ve cinselliğe ilişkin alışkanlıklardan banka ve faiz konularına kadar çeşitli alanlarda fetva kitapları yayınlamaya başladı. Kurduğu Diyanet Vakfı, turizmden eğitimciliğe ve filmcilikten besin sanayiine uzanan geniş bir alanda 7 şirketten oluşan bir holding meydana getirdi. 1980-82 döneminde üniversitelerde 23 yeni ilahiyat fakültesi açıldı (Oran, 1999, s. 145-147). Yurtdışına resmî görevle gönderilen din hocalarına bir Suudi Arabistan kuruluşu (Rabıta-tül İslam) tarafından maaş ödenmesine izin verildi ve bu olay (“Rabıta Olayı”) gazeteci Uğur Mumcu tarafından Mart 1987’de ortaya çıkarıldığı zaman, böyle bir kararnamenin varlığını önce reddeden dönem yöneticileri sonradan kabul ettiler (28.04.1981 tarihli kararname; *Cumhuriyet*, 19.03.1987).

İslam konusundaki bu resmî tutum, toplum katına da yoğun biçimde yansdı. Milli Eğitim Bakanı Vehbi Dinçerler Mart 1985’te okullara genelge göndererek Darwin’in evrim kuramına “bir kanun gibi yer verilmemesini” istedi; Banaz kaymakamı, derste Darwin’i anlatan öğretmenin maaşının onda birini kestirdi (*Cumhuriyet*, 11.07.1985). yine Dinçerler gayrimüslimlerin de zorunlu din eğitiminden geçeceklerini açıkladı (*Milliyet*, 10.08.1985; Müsteşar Profesör Cemil Kıvanç’ın yürüttüğü bu uygulama, özellikle Almanya’dan gelen tepki üzerine Ocak 1987’de son bulacaktır). Dönem sonuna yaklaşıldığında, Profesör Cemal Mıhçıoğlu, Ankara SBF’nin kaymakam yetiştiren Kamu Yönetimi bölümüne 87-88 döneminde giren öğrencilerin yüzde 40’ının imam-hatip lisesi kökenli olduğunu saptamıştı (*Cumhuriyet*, 09.01.1989).

12 Eylül ve Kürt Sorunu

Dönemin ortasında, 1984’ten sonra Türk-İslam Sentezinin bir işlevi daha belirdi: Devlet, komünizme karşı yaptığı gibi, yeniden uyanan Kürt milliyetçiliğine karşı da İslam’ı kullanmayı kararlaştırdı. Büyüklere ve devlete itaati telkin eden Kur’an sureleri ve hadisler askerî uçaklarla havadan atılmaya başlandı.

Kürt milliyetçiliği, 1938 Tunceli hareketından sonra uzun bir donma sürecine girmişti. İlk uyanışlar esas olarak 1960’lardaki yayınlar biçiminde ortaya çıktıktan sonra, 1969’da Devrimci Doğu Kültür Ocaklarının kurulmasıyla sol hareketten ayrılarak bağımsızlaştı. 1970’lerde ciddi bir yayın faaliyetine girişen ve örgütler kuran Kürt milliyetçiliğinin kimi kolları, güneydoğuda bazı Kürt aşiretlerine yönelik eylemlere girişiyorlardı. 12 Eylül yapılırca, bunların çoğu yakalanmamak için Arap ülkelerine dağıldılar.

1980’lerde devlet, Kürtleri bir “Türk boyu”, Kürt sorununu da yalnızca “PKK terörü” olarak algıladı. Teröristlerin, İran-İrak savaşından yararlanarak yurtdışında üslenmeleri ise, bu büyüyen sorunun yalnızca “dış mihrakların tahriki” olarak yorumlanmasını ve dolayısıyla rejimin aklanmasını kolaylaştırdı. Devlet, “güvenlik sorunu”nun yanı sıra, bölgenin azgelişmişliğinden kaynaklanan bir “sosyo-ekonomik” sorundan başkasını kabul etmedi ve önlemler de buna uygun olarak sürdürüldü. Bu önlemler, terörün bastırılması ve Kürtçe’nin yasaklanması çabalarından öte-

ye gidemedi (bkz. **Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun -no. 2932-** kutusu, s. 24).

Devlet, Kürt sorununu, 1890 yılında Abdülhamit II'nin kurduğu Hamidiye Alaylarını örnek aldığı anlaşılan Korucu sistemiyle çözüme çabalarını sürdürürken, PKK yurtdışında siyasallaştı ve 1985'te siyasal bürosu ERNK'yi kurdu. "Kürt" sözcüğünü telaffuz etmenin bile çok riskli sayıldığı, Başbakan Özal'ın bile kuzey Irak Kürtlerini kastetmek için "Güneydoğudaki vatandaşlarımızın kuzey Irak'daki soydaşları" demek zorunda kaldığı bir ortamda Saddam'ın zehirli gazından kaçan bu Kürtler 1988'de Türkiye sınırlarını zorlayıp girerek canlarını kurtaracaklar, bu olay sırasında genelkurmay başkanının ilk defa "Kürtler" sözcüğünü telaffuz etmesi üzerine yasak fiilen kalkmış olacaktır.

Terörü bu yöntemlerle önleme çabaları bir yandan Türkiye'nin insan hakları karnesini bozarken, bir yandan da sorun 1990'ların başında Türkiye'nin içte ve dışta en büyük başağrısı haline gelecek; Kürt sorununu İslam'la çözüme yöntemi de ülkenin başına yine 1990'ların sonunda Hizbullah sorununu çıkartacaktır.

Rejim, yeni anayasayı kabul ettikten sonra 1983'te seçimlere gitti. Seçimde emekli orgeneral Turgut Sunalp'in genel başkanlığını yaptığı Milliyetçi Demokrasi Partisinin (MDP) kazanması ve rejimin bu parti aracılığıyla sürdürülmesi için uğraştı. Ama seçimleri Turgut Özal'ın Anavatan Partisi (ANAP) kazandı. Buna rağmen 12 Eylül dönemi, K. Evren'in cumhurbaşkanlığının 1989'da sona ermesine kadar sürdü.

Evren'den sonra Özal Ekim 1989'da cumhurbaşkanı olacak, ülkeyi Yıldırım Akbulut hükümeti aracılığıyla Çankaya'dan yönetecek, ANAP'ın 91 seçimlerinde iktidardan düşmesinden sonra Nisan 1993'te görevdeyken ölecektir. Özal, yaratıcılığıyla, Türkiye'de anlamını yitirmiş ama kireçleştikleri için değiştirilemeyen kimi öğelerin yerlerini daha akılcı öğelere bırakmasına yardımcı olacaktır. Ama, çok da-

Türkçe'den Başka Dillerle Yapılacak Yayınlar Hakkında Kanun (no. 2932)

1982 Anayasasının 26. Maddesine "*Düşüncelerin açıklanmasında ve yayınlanmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz*" ve 28. Maddesine de "*Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz*" hükümlerini konmuştu.

Bu maddelerde sözü edilen yasa bir yıl sonra, Ekim 1983'te 2932 sayılıla çıkartıldı. 2. Maddesine göre, "*Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmî dilleri dışındaki herhangi bir dille düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması yasak*"tı. "Kürtçe" demeksizin Kürtçe'yi yasaklamak için, üzerinde epey düşünüldüğü anlaşılan bir anlatımla, "birinci resmî dil" denerek Irak'ın ikinci resmî dili-

nin Kürtçe olduğu ustalıklı dikkate alınmış ve "Türk devleti tarafından tanınmış"lık koşulu getirilerek de Irak'ta kurulabilecek bağımsız bir Kürdistan'ın yaratacağı tehlike önlenmiş oluyordu. Yasanın 3. Maddesi ise: "*Türk vatandaşlarının anadili Türkçe'dir*" demektedir.

TRT'de günde birkaç defa dört dilde haber yayımı yapıldığı, ayrıca durmadan Kürtçe yayınların çıktığı bir dönemde Turgut Özal yönetimi, Lausanne Barış Antlaşması md. 39/4'ün de kesin ihlali olan 2932 sayılı yasa-yı 12 Nisan 1991'de kaldıracak, ama anayasadaki maddeler kalacaktır. Bunlar ancak Ekim 2001'de kaldırılacaktır.

(B. Oran)